

ФЕДОРОВА Л.Д.

СПОРУДЖЕННЯ ПАМ'ЯТНИКІВ НА ЧЕСТЬ ВИДАТНИХ ІСТОРИЧНИХ ДІЯЧІВ УКРАЇНИ КИЇВСЬКИМ ВІДДІЛОМ РОСІЙСЬКОГО ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

У статті розглядається один із напрямів діяльності воєнно-історичного товариства в Києві, яке разом з охороною пам'яток воєнної та військової історії займалось увічненням пам'яті визначних історичних діячів.

Київський відділ Імператорського Російського воєнно-історичного товариства (далі - ІРВІТ), заснований у жовтні 1908 р., був першою та єдиною у Наддніпрянській Україні громадською пам'яткоохоронною структурою, яка цілеспрямовано виявляла, фіксувала, вивчала і вживала заходи для збереження пам'яток воєнної та військової історії. Одночасно з цим програмним завданням відділу було визначено зведення пам'ятників монументального мистецтва, присвячених видатним військовим діячам, та увічнення історичних подій. Наукова та пам'яткоохоронна робота київського воєнно-історичного товариства знайшла певне висвітлення в українській історіографії, зокрема у працях С.Заремби [1], В.Горбика і Г.Денисенко [2] та ін. На особливу увагу заслуговують праці К.Климової, присвячені історії та науковій діяльності Київського відділу ІРВІТ [3], окремим напрямам його роботи, зокрема музейному [4], архівному [5], а також друкованому органу - журналу "Военно-исторический вестник" [6]. Однак такий напрям роботи пам'яткоохоронних структур, як спорудження пам'ятників, започаткований воєнно-історичним товариством у Києві, не знайшов відображення у науковій літературі.

У рамках підготовки до 200-річного ювілею Полтавської битви у травні 1909 р. керівництво Київського відділу ІРВІТ звернулося до Духовного собору Свято-Успенської Києво-Печерської лаври з проханням сприяти постановці пам'ятника (ікони або хреста) з лампадою над могилами полтавського полковника І.Іскри та генерального судді Гетьманської держави В.Кочубея, страчених за наказом російського царя Петра I у липні 1708 р. і похованих у Києві біля лаврської Трапезної церкви в ім'я преподобних Антонія і Феодосія Печерських.

У травні 1909 р. було створено узгоджувальну комісію на чолі з першим головою Розпорядчого комітету відділу М.Решиковим для підготовки полтавського ювілею. В її складі були представники Київського навчального округу, міських владних установ, Києво-Печерської лаври, Київської монархічної партії, губернського відділу Союзу російського народу і воєнно-історичного товариства. Комісія доручила оглянути могилу уповноваженим від Розпорядчого комітету разом із старостою Володимирського собору генерал-майором П.Жуковим. На засіданні комісії 20 травня 1909 р. вирішили негайно відкрити підписку (збір коштів) на пам'ятник [7].

У кінці 1910 р. новоутворене Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва повідомило воєнно-історичне товариство, що плита на могилі І.Іскри та В.Кочубея не сучасна їхньому похованню, а пізніша, перша ж плита, можливо, знаходиться під стіною Трапезної церкви. Розпорядчий комітет ухвалив рішення відшукати первісний надгробок і при складанні проекту пам'ятника приєднати до нього плиту [8]. Згодом відділ відмовився від ідеї встановлення пам'ятника у Лаврі, вирішивши спорудити його на одній із київських вулиць і залучити до втілення задуму нащадків страчених козацьких старшин.

З цією метою Рада відділу звернулася у січні 1910 р. до В.Модзалевського, як вченого, добре обізнаного з родоводом І.Іскри і В.Кочубея. В лютому того ж року він повідомив про нащадків, які тоді жили в Росії [9]. На розіслані Розпорядчим комітетом у травні 1910 р. листи першими відгукнулися Віктор Сергійович Кочубей - начальник Головного управління уділів, Лев Михайлович Кочубей і флігель-ад'ютант Павло Петрович Скоропадський, які дали згоду сприяти постановці пам'ятника [10]. Родичів повідомили і про підписку, оголошену серед членів відділу на його спорудження. Члену Ради відділу М.Спанчину доручили сформувати комісію для розробки ескізу пам'ятника у Києві.

Прямий нащадок і старійший з роду Кочубеїв Василь Петрович Кочубей (с.Згурівка Прилуцького повіту), якому відділ запропонував очолити роботу зі спорудження пам'ятника, відмовився від головування у спеціальному комітеті, створеному відділом, але погодився увійти до його складу і матеріально підтримати справу. В листі з Царського Села від 7 грудня 1910 р. він написав про родичів, які, на його думку, також мають увійти до складу комітету, повторивши імена кількох із них, вже названих В.Модзалевським. В їх числі Кочубеї по старшій, не князівській лінії: Леонтій Васильович - член Державної думи, Санкт-Петербург, Європейський готель; Михайло Васильович - м.Борзна; Петро Васильович - м.Ялта, власний будинок; Василь Васильович - м.Пирятин; Микола Васильович - Санкт-Петербург, вул.Велика Морська, 53. Кочубеї по молодшій, князівській лінії: Віктор Сергійович - Санкт-Петербург, вул.Фурштадська, 24; Василь Сергійович і Лев Михайлович - Санкт-Петербург. Він вважав необхідним запросити до участі в роботі комітету братів А. і М.Стороженків, а також директора Чернігівського дворянського пансіону П.Дорошенка, *“як осіб, на співчуття яких нашої справі можна розраховувати і які своїм глибоким знанням старовини будуть корисними радниками в справі історичного увічнення пам'яті страченого”* [11].

Пам'ятник спорудили на гроші, зібрані впродовж трьох років шляхом підписки, та на пожертвування від різних установ, громадських інституцій і приватних осіб. Підписні листи приймав скарбник відділу - капітан Л.Александрович (штаб Київського військового округу, вул. Банкова, 11). За перший рік надійшло лише 200 руб. У 1911 р. на рахунки відділу поступило 298,33 руб., по книжках, розісланих для пожертвувань - 1275,53 руб. Борзнянський повітовий предводитель дворянства Михайло Васильович Кочубей пожертвував 1 тис. руб., переданих Марією Іванівною Кочубей. Таким чином, загальна сума склала 2573,86 руб. [12]. Василь Петрович Кочубей пожертвував у 1911 р. 2100 руб., які побажав розподілити таким чином: 1500 руб. - на пам'ятник у Києві, 100 руб. - на пам'ятник І.Іскрі і В.Кочубею, що споруджувався в м.Борщагівка Сквирського повіту Київської губернії, 500 руб. - на встановлення кіота з іконою в стіні Трапезної церкви над могилою [13]. Начальник служби шляхів Південно-Західної залізниці В.Шміт зібрав серед співробітників і передав відділу 233 руб. Киянка Н.Романович-Славатинська пожертвувала 25 руб. На кінець 1912 р. сума зібраних грошей складала 5,6 тис. руб., але загальна вартість бронзового пам'ятника з п'єдесталом із лабрадориту або мармуру дорівнювала 15-20 тис. руб. У червні 1913 р. відділ вже мав на пам'ятник 12875 руб. [14]. У 1914 р. надійшли пожертви від Полтавського губернського земського зібрання - 300 руб., повітових земських зібрань: Пирятинського - 100 руб., Переяславського - 50 руб., Конотопського, Миргородського й Остерського - по 25 руб. від кожного [15].

З 1911 р. обговорювалося питання щодо місця установки пам'ятника. Товариш голови Ради товариства, професор В.Іконников пропонував Маріїнський парк, директор 1-ї Київської чоловічої гімназії М.Стороженко - площу перед Микільською

брамою (нині пл.Арсенальна) [16]. Міська дума відводила місце перед Царським палацом, а Військова рада задовольнила 4 серпня 1911 р. клопотання товариства про відведення землі на Микільській площі [17]. У жовтні 1912 р. міський голова І.Дьяков запропонував встановити пам'ятник на Петровській алеї навпроти розважального закладу "*Шато-де-Флер*".

Того ж року остаточно обрали місце перед Микільською брамою. Головну ідею пам'ятника визначили так: В.Кочубей диктує лист І.Іскрі, котрий стоїть на одному коліні, тернова гілка обвиває їхні ноги. Було утворено спеціальний будівельний комітет зі спорудження пам'ятника на чолі із М.Стороженком. Від відділу до нього ввійшли член Ради генерал-лейтенант М.Спанчин, члени Розпорядчого комітету О.Мердер - чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторі, підполковник Б.Стеллецький і член відділу В.Шміт [18]. Членами будівельного комітету були нащадки генерального судді В.Кочубея - генерал-ад'ютант князь Віктор Сергійович Кочубей і церемонімейстер Височайшого двору Василь Петрович Кочубей, які проживали у Санкт-Петербурзі і взяли на себе клопотання щодо офіційного затвердження проекту пам'ятника, а також інші представники родини.

Конкурс на проект пам'ятника вирішили не проводити, мотивуючи це рішення тим, що процес його організації займає багато часу і не завжди дає позитивні результати. Проект доручили скласти скульптору - полковнику П.Самонову, автору пам'ятника М.Скобелеву в Москві. Він представив комітету акварельні малюнки чотирьох варіантів пам'ятника, з яких один вибрали для реалізації - вартістю 4 тис. руб. Скульптор зробив спочатку ескізу воскову модель, потім гіпсову - в 1/20 натуральної величини монумента. Фігуру В.Кочубея було виконано за його портретом та особистими речами, що збереглись у нащадків. Постаць І.Іскри митець ліпив за сімейними переказами. Їх було зображено в момент прийняття рішення повідомити царя Петра І "*про зраду гетьмана І.Мазени*" [19].

Начальнику 33-ї піхотної дивізії О.Зегелову доручили оглянути модель пам'ятника у Санкт-Петербурзі. У своїй доповіді він відзначив, що художник врахував зауваження, висловлені членами відділу. І.Іскра і В.Кочубей були зображені в козацькому одязі та озброєнні. "*Це дійсно два друга, які мали (за Пушкінським варіантом) спільний умисел і розділили спільну долю*" [20]. Далі він писав, що І.Іскра був зображений без головного убору, за що автору докоряв М.Стороженко, і той пообіцяв внести зміни; що є огріхи у зображенні зброї, у В.Кочубея ноги розставлені неприродно широко.

Комітет почав підготовчі роботи для встановлення монумента після отримання 30 березня 1913 р. телеграми від начальника канцелярії Міністерства імператорського двору про те, що проект пам'ятника, представлений церемонімейстером В.Кочубеєм, схвалений імператором. На прохання комітету цеглу на його зведення пожертвувала Києво-Печерська лавра, Головне артилерійське управління виклопотало дозвіл на передачу за рахунок казни 450 пудів латунних гільз. Їх було видано з Київського артилерійського складу у грудні 1913 р. [21].

11 квітня 1913 р. начальник Південно-Західної залізниці повідомив Київський відділ ІРВІТ, що у відповідь на його звернення Міністерство шляхів сполучення дозволило безкоштовно перевезти від ст. Воронцово-Городище до станції Київ 15 тис. пудів граніту для спорудження постаменту. Після відкриття й освячення пам'ятник мав бути переданий військовому відомству [22]. Міністерство шляхів сполучення і фінансів та Державний контроль домовилися про безоплатне перевезення казенною залізницею із Санкт-Петербурга до Києва 200 пудів бронзових фігур і барельєфів пам'ятника [23].

У січні 1914 р. було закінчено укладання гранітного кургану - постаменту для скульптур [24]. Для того, щоб пам'ятник було добре видно з вулиць Микільської і Московської, на прохання М.Стороженка (звернення до міського голови) з площі було перенесено телеграфні та трамвайні стовпи [25]. У квітні 1914 р. бронзові фігури і барельєфи, відлиті на бронзоливарному заводі "Моран" у Санкт-Петербурзі за 11 тис. руб., привезли у Київ і встановили на Микільській площі в дерев'яному шатрі, обгорнувши пам'ятник полотном. Майданчик навколо п'єдесталу обдернували і посадили килимові рослини, монумент оточили залізними ланцюгами на гранітних тумбах, навколо яких зробили тротуар із цементних плит [26].

Відкриття й освячення пам'ятника перенесли на вересень, коли війська мали повернутися з рухомих зборів, а митрополит Київський і Галицький Флавіан (Городецький) - із Санкт-Петербурга. Для складання програми урочистостей і розробки церемоніалу організували міжвідомчу комісію під головуванням начальника краю Ф.Трепова. Товариш голови - генерал-лейтенант О.Зегелов. До комісії входили представники від Києва, духовництва, військових, цивільних і навчальних відомств, воєнно-історичного товариства, родів В.Кочубея та І.Іскри та інші особи [27].

З початком Першої світової війни було ще кілька спроб з боку комітету впорядкувати площу. Але влаштувати навколо пам'ятника бруківку і розбити газони міський голова І.Дьяков відмовив, аргументуючи, що в умовах війни місто має економити кошти [28].

Підготовка до відкриття пам'ятника викликала жвавий інтерес у київського громадянства і була використана для виховних і просвітницьких цілей. 5 травня 1914 р. під головуванням попечителя Київського навчального округу О.Деревицького відбулася нарада за участю директорів київських чоловічих і жіночих середніх навчальних закладів та директора народних училищ Київської губернії Б.Плеського, який згодом провів аналогічну нараду. На них обговорювали програму участі навчальних закладів в урочистостях з відкриття пам'ятника І.Іскри та В.Кочубею. Керівництво Київського навчального округу вирішило видати для поширення серед молоді дві брошури, одну - для молодшого віку і учнів навчальних шкіл, другу - для старшого віку. Для підготовки видання обрали комісію на чолі з професором В.Іконниковим. Розробили і план заходів. Упродовж травня мали влаштувати ходіння на прощу до могили козацької старшини у Лаврі і відправляти панахиди. На 7 вересня запланували урочисті заходи в усіх народних училищах Києва, читання і літературно-вокальні вечори, присвячені пам'яті страчених. У Педагогічному музеї мав відбутися в день відкриття пам'ятника з'єднаний акт середніх навчальних закладів, на якому один із професорів університету прочитав би реферат. Для нижчих навчальних закладів 8 вересня повинні були влаштувати районні з'єднані акти в тих школах, де були великі актові зали. Центральними пунктами урочистих заходів для народних училищ визначили училища імені М.Гоголя, С.Грушевського, П.Терещенка та Олексіївське на Троїцькій площі. Безпосередню участь у відкритті мало взяти 1500 учнів, у т.ч. із Білої Церкви, Борщагівки Сквирського повіту, Полтави та інших міст, пов'язаних з життям І.Іскри та В.Кочубея [29].

У червні 1914 р. Київський навчальний округ оголосив конкурс на кращий нарис про подвиг І.Іскри і В.Кочубея. Була встановлена премія у розмірі 300 руб. за кращу роботу. Умови конкурсу, який мав відповідати головним ідеям у дусі свого часу, опублікували в газеті "Киевлянин". Вимагалось висвітлити "епоху приєднання Малоросії за гетьмана Б.Хмельницького і відзначити свідоме тяжіння більшості населення Малоросії до єдиної і єдиноплемінної Московської держави", "окреслити крах зрадницької політики Мазепи і перемогу ідеї єдності великого російського народу, із-

за яких Кочубей і Іскра пожертвували власним життям на благо батьківщини”. Слід було довести, що І.Іскра і В.Кочубей були “виразниками настрою більшості малоросіян” [30]. У жовтні 1914 р. комісія з професорів Київської духовної академії та Університету св. Володимира підвела підсумок конкурсу. З багатьох одержаних рукописів визначили переможцем нарис, написаний виконуючими обов’язки інспекторів гімназій: Жмеринської - Є.Богуславським і Конотопської - Й.Власовським [31].

Через події світової війни урочистого відкриття пам’ятника не відбулось. У 1918 р. Міністерство внутрішніх справ Української Держави мало намір прибрати монумент, який мистецтвознавець Ф.Ернст характеризував, як “цілковито бездарний і убогий у художньому відношенні” [32], і зауважував, що “це була спеціальна демонстрація на адресу українців (“мазепинців”)” [33]. У липні 1919 р. за чергового встановлення більшовицької влади в Києві статуї І.Іскри та В.Кочубея і барельєфи зняли з постаменту та перелили в майстернях Комгоспу. У 1923 р. на постаменті встановили гармату (пам’ятник арсенальцям) [34].

Одночасно з роботою зі спорудження цього пам’ятника Київський відділ ІРВІТ перейнявся масштабним проектом зведення у Києві історико-мистецького комплексу під назвою “Історичний шлях”. Вперше доповідь стосовно нього, підготовлену Б.Стеллецьким, заслухали на засіданні Ради 7 травня 1910 р. Обґрунтовуючи ідею комплексу, він підкреслював: “Київ є початковим, висхідним пунктом створення нашої великої держави. Майже протягом п’яти століть тут зосереджувалося все політичне, військове та економічне життя й управління Руссю. Історія повна описом великих діянь правителів - князів, мудрості яких багато завдячуємо ми в теперішній час” [35]. Вирішили встановити скульптури на одній з людних вулиць, “щоб учень народної школи, перехожий, приїжджий міг би, проходячи повз і читаючи написи на статуях, воскресити в своїй пам’яті шкільні уроки рідної історії, а зображення князів у відповідному історичному вигляді надовго закарбували би в його пам’яті загальний хід історичних подій” [36].

Висловлювалася думка про те, щоб зробити всі скульптури приблизно однакового розміру (у 1,5 людського зросту) на постаментах із місцевого каменю, на них встановити металеві дошки з написами про найхарактерніші риси діяльності зображених, а також анотаційні дошки з інформацією, хто фінансував спорудження пам’ятника. Всі скульптури планували відлити з бронзи (“для міцності”), а всередині залити чавуном. На першому, підготовчому етапі думали їх виготовлення замовити Імператорській академії мистецтв.

Місце обиралося з погляду на його багатолюдність. Спочатку пропонувалося встановити комплекс на відтинку Бібіковського бульвару (тепер бульв. Т.Шевченка) між вулицями Хрещатик та Володимирська, де розташовані університет і дві гімназії, а бульвар, що зв’язує вокзал з Києво-Печерською лаврою, був до того ж шляхом руху прочан.

Для розробки монументів та їх спорудження у травні 1910 р. вирішили сформувати спеціальний комітет під головуванням генерал-губернатора Ф.Трепова [37]. У жовтні 1910 р. начальник краю розіслав запрошення до участі у його роботі 19 особам. Організаційне засідання відбулось у будинку генерал-губернатора 18 листопада 1910 р. Членами комітету стали: полковники Генерального штабу М.Галкін і В.Гаврилов, Київський губернатор О.Гірс, викладачі університету В.Данилевич, М.Довнар-Запольський і В.Іконников, київський міський голова І.Дьяков, професори Київської духовної академії В.Завитневич і М.Петров, попечитель Київського навчального округу П.Зілов, командувач військ Київського військового округу і голова

Київського відділу ІРВІТ М.Іванов, старший голова Київської судової палати О.Мейснер, голова Біржового комітету С.Могилевцев, начальник Південно-Західної залізниці К.Немешаєв, архітектор В.Ніколаєв, єпископ Чигиринський Павло (Преображенський) (помер того ж року), керуючий Київським удільним округом Г.Снежков, начальник Київського округу шляхів сполучення Л.Юргевич і начальник Києво-Подільського управління землеробства та державного майна О.Яковлев [38].

Загалом відбулося 13 засідань комітету зі спорудження *“Історичного шляху”* (з 18 листопада 1910 р. до 24 червня 1911 р.), з яких 8 лютого 1911 р. - у присутності запрошених учених, журналістів та інших осіб; 25 лютого 1911 р. - гласних Київської міської думи. Засідання проходили в будинку генерал-губернатора на вул. Інститутській, 40 (не зберігся) і в Художньому училищі на сучасній вул.Воровського, 2 (за останньою адресою - 14 і 31 травня, 3, 14 і 24 червня 1911 р.). На першому засіданні М.Галкін, згадавши Алею героїв у саду Тіргартен у Берліні, висловив побажання зробити київський *“Історичний шлях”* масштабнішим, не зупиняючись на семи діячах, і запропонував інше місце для нього - Володимирську гірку та дорогу від альтанки до панорами *“Голгофа”*. В.Завитневич дав огляд діяльності київських князів від Кия до руйнування Києва Андрієм Боголюбським у 1169 р., назвавши імена понад 20 правителів. Він вважав, що пам'ятники мають представляти князів у повному облаченні, озброєнні й одязі з точним дотриманням історичної достовірності та атрибутами, характерними для діяльності кожного із них. В.Ніколаєв, зауваживши, що в даний час неможливо спорудити скульптури з бронзи чи мармуру за відсутністю коштів, запропонував зробити їх з бетону, *“який тепер з успіхом застосовується для подібних витворів”* [39]. М.Довнар-Запольський у відповідь на виступ В.Завитневича висловився, що відомі імена ще багатьох діячів Києва, гідних увічнення, зокрема преподобні Феодосій Печерський, Микола Святоша, митрополит Петро (Могила) та ін. В.Іконников підтримав розширення списку, назвавши Нестора літописця, князів Мстислава Великого і К.Острозького, Петра (Могилу), Феофана (Прокоповича), царів Олексія Михайловича, Петра I, Єлизавету, Катерину II. В.Данилевич вважав за необхідне увічнити пам'ятниками не тільки князів, а й стародавню руську культуру, яку несправедливо заперечував М.Карамзін. І.Дьяков висловив думку, що Алея героїв у Берліні, де центральна фігура оточена статуями сподвижників, може слугувати взірцем для композиційного вирішення *“Історичного шляху”* в Києві.

На засіданні було утворено три спеціальні підкомісії з членів комітету та запрошених осіб. Історична комісія мала розробляти теми (види) пам'ятників, редагувати написи й ін. До неї входили В.Завитневич (голова), В.Гаврилов, В.Данилевич, М.Довнар-Запольський. На будівельну комісію покладалося технічне спостереження і нагляд за виконавцями. Її головою став К.Немешаєв, членами - М.Галкін, І.Дьяков, В.Ніколаєв, Л.Юргевич. До функцій організаційної комісії входили вибір місця, залучення та збирання коштів, контакти з виконавцями тощо. До її складу увійшли І.Дьяков, В.Гаврилов, М.Галкін, Б.Стеллецький. За рекомендацією К.Немешаєва у червні 1911 р. до будівельної підкомісії включили начальника служби шляхів Південно-Західної залізниці, інженера В.Шміта та архітектора-художника цієї ж служби В.Рикова. Для будівництва монументів оголосили збирання пожертвувань [40].

На першому засіданні історичної підкомісії 21 листопада 1910 р. було поставлено завданням скласти загальний (перспективний) список пам'ятників *“Історичного шляху”* з характеристикою кожного і першочерговий перелік. Після обговорення визначився такий основний комплекс монументів:

1. Пам'ятник доісторичному Києву - у вигляді зрізаної піраміди, увінчаної сучасним гербом Києва - фігурою архангела Михаїла. По чотирьох гранях піраміди - горельєфні сцени доісторичного життя міста. Одна з них - поселення на київських горах із-за Дніпра, де мали бути зображені гори Андріївська, Киселівка, Щекавиця і частина низовини праворуч від останньої до лівого боку вул.Кирилівська (тепер вул.Фрунзе), що прилягає до Лук'янівки. На одному з пагорбів - доісторичне поселення з напівземлянок слов'янського типу за відомостями арабського географа і мандрівника Ібн-Даста, а також за даними археологічних розкопок на березі Дніпра. Три чоловічі й одну жіночу постаті, які б уособлювали князів Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь, планувалося розмістити відповідно до певного сюжету тогочасного життя: Кий з братами ловлять звірів, Кий - перевізник через Дніпро. Пропонували також включити сцену прибуття Аскольда і Дира до київських гір з ескадрою норманських кораблів та човнів тощо.

2. Пам'ятник князю Олегу - у вигляді кінного воїна у давньоруському облаченні (кольчуга, шолом) із щитом і мечем у руках. На випадок нестачі грошей передбачалося зобразити не вершника, а фігуру на повний зріст. На п'єдесталі напис: з чолового боку "*Се буде мати містам руським*", з правого і лівого боків горельєфи: а) греки приносять уклади Олегу, б) слов'яно-руські племена приносять князю данину.

3. Пам'ятник княгині Ользі - монумент з трьох фігур: посередині - княгиня Ольга, обабіч - благословляючі її апостол Андрій Первозванний з хрестом в руках, з одного боку, з другого - святі Кирило і Мефодій з Євангелієм у руках. Усі вони з'єднуються низьким суцільним бар'єром, що утворює півкруглу лаву. На бар'єрі по обидва боки від княгині Ольги горельєфи: з боку апостола Андрія - мандрівка княгині у Константинополь, з іншого - захоплення нею древлянського Іскоростеня.

4. Пам'ятник князю Святославу - у вигляді давньоруського воїна, який стоїть із жезлом у руці в човні на скелі, що зображує морську хвилю. Скульптуру рекомендували розробити за даними Льва Диякона.

5. Пам'ятник князю Володимирі Святославичу - з горельєфним зображенням на п'єдесталі билинних богатирів.

6. З'єднаний пам'ятник князям Ярославу Мудрому і Володимирі Мономаху - дві скульптури на повний зріст, у повному великокнязівському облаченні. Ярослав - із сувоєм у руках, на якому написано "*Руська правда*". Володимир Мономах - з написом на п'єдесталі: "*братолюбєць і жебраколюбєць, і добрий страждалець за руську землю*" (подавалися пропозиції зобразити також шапку Мономаха). Фігури з'єднано суцільним бар'єром, який утворює між ними пряму лаву. На бар'єрі - горельєфи у такому порядку (від Ярослава до Володимира): книжник за письмовою роботою; преподобний Антоній Печерський у печері в лісових нетрях; преподобний Феодосій Печерський вручає ченцям книгу статуту; Софійський собор; Києво-Печерська лавра; печерські подвижники - Прохор Доброчинник, Микола Святоша, Акіндін лікар; Володимир Мономах - оратор на зборах руських князів; довга стрічка кінної давньоруської рати на чолі з Володимиром Мономахом, що віддаляється від Дніпра у нескінченний половецький степ.

7. Пам'ятник Нестору літописцю - скульптура ченця похилого віку, який пише літопис, встановлена на простому круглomu п'єдесталі.

8. Пам'ятник князю Данилу Романовичу Галицькому - фігура на повний зріст, у королівському вінці, в історичній обстановці. П'єдестал - у вигляді обламаної з трьох боків скелі, з чолового боку - горельєфне зображення захоплення татарами Києва, в якому серед захисників міста виділено фігуру воєводи Дмитра.

Члени комітету обговорювали також пропозиції щодо встановлення пам'ятників князю К.Острозькому, київським в'їтам, зокрема А.Киселю, а також Феофану (Прокоповичу), М.Пирогову, царям Олексію Михайловичу, Петру І. Друга половина списку залишилася не розробленою через те, що не було впевненості у фінансовому забезпеченні проекту. Першочерговими для спорудження визнали монументи княгині Ользі, князям Олегу, Ярославу Мудрому та Володимиру Мономаху [41].

27 листопада 1910 р. на спільному засіданні підкомісії виникли суперечки щодо місць розташування пам'ятників. М.Довнар-Запольський пропонував Миколаївський сквер (тепер парк імені Т.Шевченка), В.Данилевич - сквер навпроти присутствених місць, В.Завитневич вважав доцільним прикрасити таке місце, куди в майбутньому буде розвиватися Київ. Миколаївський сквер відхилили, тому що він міститься поза межами історичного ядра міста. Перші дві пропозиції не підходили ще й тому, що в майбутньому комплекс планували збільшити до 40 пам'ятників. Врешті-решт ухвалили пропозицію Ф.Трепова - побудувати *"Історичний шлях"* поряд із присутственими місцями, для чого ліквідувати вулицю (нині Володимирський проїзд) і розбити сквер вздовж усього фасаду споруди. Влаштування скверу, як вважали члени комісії, мало привабливість для домовласників, оскільки їхні будинки в такому разі були б звернені фасадами на новий сквер, що прикрасить нині некрасивий проїзд і дозволить віддалити шумну вулицю від будинку суду і губернського правління. Крім того, сквер мав виконувати роль з'єднувального пішохідного сполучення між Софійським і Михайлівським Золотоверхим монастирями. У сквері планували встановити розроблені вісім пам'ятників, першими з них - князів Олега, Святослава, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха. Вартість робіт складала близько 20 тис. руб. Князя Олега вирішили зобразити пішим через близькість пам'ятника Б.Хмельницькому у вигляді вершника.

29 листопада 1910 р. обговорювали структуру комплексу. Міський голова І.Дьяков пропонував такий проект розміщення пам'ятників *"Історичного шляху"*: на Михайлівській площі - княгині Ользі, вздовж фасаду присутствених місць, починаючи від площі, - Олегу, Ярославу Мудрому, Володимиру Мономаху, Володимиру Святославичу, відповідно навпроти них - Святославу, доісторичному Києву, Нестору літописцю, Данилу Галицькому. Цей проект описав у записці до російського імператора голова комітету Ф.Трепов.

У відповідь на клопотання Ф.Трепова Микола ІІ розпорядився наприкінці 1910 р. виділити з Кабінету Його імператорської величності 10 тис. руб. на спорудження пам'ятника княгині Ользі в Києві. Цар волів оглянути пам'ятник між 29 серпня і 4 вересня 1911 р. У січні 1911 р. гроші було перераховано Київській казенній палаті для видачі з Київського губернського казначейства на вимогу уповноваженої від Ф.Трепова особи. Такі повноваження було дано скарбнику відділу Л.Александрову.

У січні 1911 р. голова Київського відділу М.Іванов звернувся до міського голови І.Дьякова з проханням розглянути на найближчому засіданні міського управління питання про надання офіційного дозволу влаштувати *"Історичний шлях"* перед присутственими місцями: між Софійським собором і Михайлівським Золотоверхим монастирем, тобто в межах колишнього княжого міста, *"в тій його частині, яку не обминає ані мандрівник, ані прочанин"* [42].

У лютому 1911 р. відомий підприємець і меценат О.Терещенко пожертвував на будівництво комплексу 2 тис. руб. [43].

На початку 1911 р. член відділу, відомий літератор і політичний діяч А.Савенко повідомив комітет із спорудження *"Історичного шляху"*, що в Санкт-Петербурзі

створено спеціальну комісію з будівництва пам'ятника княгині Ользі, який хотіли встановити у Пскові. Голова Київського відділу ІРВІТ М.Іванов доручив Б.Стеллецькому, який їхав у відрядження до Санкт-Петербурга, ознайомитися з роботою зазначеної комісії, видом і характером проєктованого монумента [44].

Термін для зведення пам'ятника княгині Ользі у Києві був надзвичайно коротким. На засіданні комітету 24 січня 1911 р., зважаючи на те, що незначні земляні роботи не були потрібні, вирішили, що можливо завершити роботи до призначеного часу. Остаточо визначили і місце - площа навпроти Михайлівського Золотоверхого монастиря.

На засідання комітету 25 лютого 1911 р. за участю гласних міської думи був представлений проєкт пам'ятника княгині Ользі скульптора Ф.Балавенського. Під час його обговорення висловлювалися різні думки щодо того, яка головна ідея має бути втілена у монументі: християнство чи державність. Наприклад, гласний думи Ф.Бржозовський пропонував поставити замість Кирила і Мефодія малолітнього сина княгині, оточеного дружиною, а апостола Андрія залишити як її натхненника. Ольгу, на погляд Ф.Бржозовського, слід зобразити з мечем або щитом у лівій руці, яким вона ніби прикриває сина, і з хрестом - у правій. Суперечки щодо концепції пам'ятника точились і на засіданні 23 березня 1911 р. Єпископ Павло (Преображенський), Ф.Титов, В.Данилевич, М.Довнар-Запольський наполягали на тому, щоб княгиня Ольга була представлена як свята, а не як правителька. В.Данилевич, посилаючись на літопис, акцентував, що там підкреслена не її політична діяльність, а те, що вона *“перша від Русі ввійшла в царство небесне”*. М.Довнар-Запольський вважав, що в діяльності Ольги *“більше інтелектуальної сторони”*, і це виявляється в релігійному характері пам'ятника, тому зображення меча недоречне. Б.Стеллецький підтримав його, додавши, що Радзівілівський літопис прикрашає 18 малюнків із зображенням княгині Ольги, але на всіх вона представлена лише в оточенні атрибутів християнства. На цьому ж засіданні І.Дьяков повідомив, що міська дума підтримала ідею спорудження *“Історичного шляху”*, але перший пам'ятник комплексу доведеться робити з бетону (*“Будемо багатими, замінимо бетон бронзою”*) [45].

Підготовчий етап зведення пам'ятника викликав великий інтерес з боку киян і преси. Особливо активно відгукувався на всі події журналіст А.Савенко, регулярно публікуючи статті з цієї теми в *“Киевлянині”*. Він вважав, що пам'ятник має бути присвячений не святій, а княгині - правительці держави, яка створювала та зберігала Русь як єдине ціле. Він не підтримав пропозицію встановлення пам'ятника Ярославу Мудрому - Володимирі Мономаху перед входом до будівлі окружного суду, визнаючи, що найкраще місце для нього - поряд із Софійським собором [46]. Обговоривши статтю А.Савенка, Рада відділу наголосила, що хоч *“Ольга Премудра”* і не зробила Русь християнською, але пам'ятник втілює певну ідею [47].

Київська міська дума обговорювала питання спорудження комплексу на засіданнях 15-17 березня, 29 березня - 5 квітня і 19-21 червня 1911 р. Вона підтримала ідею створення *“Історичного шляху”* та ухвалила надати для його монументів ділянку міської території від Софійського собору до Михайлівського Золотоверхого монастиря. Рекомендували залучити до розробки проєктів не тільки місцевих, а й іногородніх учених і митців, організувати змішаний будівельний комітет із представників міського управління, воєнно-історичного товариства і жертводавців, клопотати про дозвіл організувати всеросійську підписку і передачу на пам'ятник княгині Ользі в Києві капіталу із санкт-петербурзької комісії зі спорудження такого самого пам'ятника у Пскові. Дума скасувала своє рішення 1909 р. про відвід для пам'ятника Т.Шевченку місця на Михайлівській площі у сквері перед реальним училищем і надала для нього місце в

центрі площі, утвореної вулицями Караваєвською (тепер вул. Л.Толстого), Пушкінською і Великою Васильківською (тепер вул.Червоноармійська). Визнаючи бажаним виготовити пам'ятники "*Історичного шляху*" з матеріалу, гідного ролі в історії зображених діячів, але зважаючи на те, що не зібрано достатньої кількості коштів на придбання тривких матеріалів, Дума дозволила воєнно-історичному товариству встановити тимчасово модель розробленого проекту пам'ятника княгині Ользі у сквері біля реального училища. Визначалися такі умови дозволу: товариство повинне забезпечити охорону пам'ятника, він має бути знятий, коли почне руйнуватись або якщо ця ділянка знадобиться місту, і щоб встановлення моделі не заважало дальшій розробці постійного пам'ятника княгині Ользі та створенню відповідного проекту [48].

25 квітня 1911 р. члени комітету зі спорудження "*Історичного шляху*" остаточно вирішили робити монумент княгині Ользі з бетону [49]. 31 травня 1911 р. комітет розглянув дві моделі пам'ятника, представлені скульпторами Ф.Балавенським та І.Кавалерідзе. Підтримку знайшов проект І.Кавалерідзе, до якого рекомендували внести деякі зміни.

Художник, який в той час навчався в Парижі, дізнався про конкурс від свого дядька - археолога С.Мазаракі, приїхав до Києва і лише за кілька днів розробив проект [50]. 1 червня почалася робота в уже спорудженому дерев'яному бараці на Михайлівській площі. Фігури княгині Ольги, просвітителів Кирила і Мефодія ліпив І.Кавалерідзе, апостола Андрія - скульптор П.Сніткін. Загальний нагляд здійснював Ф.Балавенський. В бетоні скульптури виконав художник Ф.Соколов. Горельєфи, присвячені перебуванню княгині Ольги в Константинополі та захопленню столиці древлян, ухвалили відлити з бронзи, тому що в бетоні зробити їх було неможливо. За нестачею часу їх "*тимчасово*", як зазначається в джерелах, замінили бетонними дошками з візантійським орнаментом. Будівельні й архітектурно-мистецькі роботи встигли виконати у визначений термін. Монумент обнесли огорожею за проектом архітектора В.Рикова, виготовленою на заводі Неедлі і Унгермана, відлили бронзову дошку, увінчану двоглавим орлом, із написом: "*Дар Государя Императора городу Киеву лета Р. Х. 1911*". Загальні витрати на зведення склали 14074,95 руб. [51].

Відкриття й освячення пам'ятника відбулося 4 вересня 1911 р. у присутності російського імператора Миколи II. Із Михайлівського Золотоверхого монастиря до пам'ятника, вкритого білим покривалом, підійшов хресний хід на чолі з митрополитом Флавіаном (Городецьким). Тут зібралися члени Київського відділу ІРВІТ, керівництво міста і краю та величезний натовп киян. Представник Імператорського російського воєнно-історичного товариства шталмейстер І.Назимов поклав до підніжжя монумента сніп жита, оперезаний синіми стрічками, привезений з батьківщини княгині - с.Вибути Псковської губернії. На цільове пожертвування І.Дьякова до відкриття було виготовлено 15 пам'ятних медалей [52].

Восени 1911 р. планували розпочати спорудження пам'ятника Ярославу Мудрому - Володимирі Мономаху [53]. Дві скульптури мав з'єднувати суцільний невисокий горельєфний барельєф, який би утворював півкруглу лаву. Проект викликав критику з боку деяких членів відділу. У лютому 1911 р. підполковник у відставці С.Алексеев написав записку, в якій виклав свою думку щодо лави. Він вважав, що, по-перше, відвідувачі закриють собою горельєфи, по-друге, близьке сусідство не гарантує шанобливого ставлення до зображених, і нарешті знайдуться "*моральні виродки, які стануть своїми блюзнірськими руками видряпувати на фігурах неподобні вислови*". Тому автор листа пропонував зробити бар'єр вищим, лаву поставити окремо - навпроти пам'ятника, а його обнести огорожею. Крім того, він вважав необхідним

доповнити мистецькі твори пояснювальними текстами, наводячи як приклад такий випадок. Один із провінціалів з приводу пам'ятника Б.Хмельницькому спитав якогось киянина: чи правда, що він встановлений як подяка гетьману за те, що той *"продав Малоросію Росії?"* С.Алексеев пояснював виникнення такого запитання змістом написів на монументі гетьману (*"Волим под царя Восточного православного"* і *"Богдану Хмельницькому единая неделимая Россия"*), хоч малоосвіченому обивателю і відповіли, що так думають *"тільки вороги політичного об'єднання двох споріднених народів"* [54].

Ще одна згадка про *"Історичний шлях"* опублікована в газеті *"Киевлянин"*. У січні 1914 р. газета повідомила, що комітет зі спорудження пам'ятника П.Столипіну в Києві, обговоривши питання про розподіл залишків коштів від пожертвувань на нього (понад 129 тис. руб.), вирішив передати 100 тис. руб. на влаштування *"Історичного шляху"*. Перелічено і конкретні монументи комплексу: князям Олегу, Ользі, Святославу Ігоровичу, Володимирі Великому, Ярославу Мудрому, Володимирі Мономаху, Данилу Галицькому, доісторичному Києву і Нестору літописцю [55]. Перша світова війна завадила здійсненню грандіозного на свій час проекту.

Пам'ятник княгині Ользі одразу став одним із символів міста і святинєю для прочан. Його фотографії на поштівках тиражувалися великими накладками, хоч, на думку мистецтвознавця Ф.Ернста, монумент вражав убозтвом *"думки, виконання й матеріялу"* [56]. У жовтні 1918 р. Рада міністрів Української Держави на чолі з Ф.Лизогубом ухвалила знищити монумент княгині Ользі та спорудити на його місці пам'ятник Т.Шевченку. З встановленням радянської влади у 1919 р. фігуру княгині Ольги зняли і закопали тут же на Михайлівській площі. Бічні композиції спочатку було зашальовано (згодом відкрито), а на центральному постаменті встановили погруддя Т.Шевченка, виконане скульптором Б.Кратком [57]. У травні 1920 р. члени новоствореного Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини при Українській академії наук вирішили перенести скульптуру Т.Шевченка в садибу Українського наукового товариства (сучасна вул.Десятинна, 9). У щоденнику Ф.Ернста зафіксовано причини такого рішення пам'яткоохоронців: *"Кажуть, що в народі ходять розмови - як це Шевченко стоїть серед святих, а чорносотенні кола агітують в певнім напрямку"* [58]. Починаючи з 1923 р., поступово зруйнували рештки пам'ятника - спочатку зняли скульптури, в 1930-х роках знищили п'єдестал.

У 1995-1996 рр. пам'ятник відновлено з ініціативи Київської міської ради народних депутатів з невеликими змінами порівняно з первісним проектом. Було проведено археологічні дослідження навколишньої території на чолі з В.Харламовим, під час яких знайдено фрагменти постаменту і скульптури княгині Ольги. Відкриття нового монумента, виконаного з італійського мармуру, відбулося 25 травня 1996 р. під час святкування Дня Києва [59].

Отже, одне з провідних пам'яткоохоронних товариств в Україні на початку ХХ ст. - Київський відділ ІРВІТ, який спеціалізувався на збереженні групи пам'яток воєнної та військової історії, визначив рівноцінним за значенням напрямом своєї діяльності увічнення пам'яті видатних історичних діячів України засобами монументального мистецтва. За недовгий час свого існування товариство спорудило лише два пам'ятника. Разом з тим, ця робота носила науково обґрунтований характер, що виявився як у відборі персоналій, так і в розробці історично достовірних деталей монументів, залученні широкого кола осіб для обговорення їх проектів. Заслуговує на увагу те, що було запропоновано цілий комплекс пам'ятників державним діячам давньоруської доби на території історичного ядра Києва. Споруджуваним пам'ятникам надавалося велике просвітницьке і виховне значення, тому обиралося місце для їх

встановлення, враховуючи можливість їхнього огляду багатьма мешканцями Києва та приїжджими до міста. Виконані професійними митцями скульптури одразу набували значення пам'яток монументального мистецтва.

1. *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. - К.: Логос 1995. - С.97; *Він же.* Нариси з історії українського пам'яткознавства. - К.: ТОВ "Видавництво Аратта", 2002. - С.32.
2. *Горбик В., Денисенко Г.* Воєнна історія України в пам'ятках. - К.: Інститут історії України НАН України, 2003. - С.16-30.
3. *Климова К.І.* Наукова діяльність Київського відділу Імператорського російського Воєнно-історичного товариства (1908-1914): Дис... канд. істор. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України - К., 1995. - 207 арк.
4. *Вона ж.* Воєнно-музейна справа в Україні на початку ХХ ст. (До проблеми розробки концепції Київського воєнно-історичного музею // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи (матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції). - К.: Національний музей історії України. - С.87-88; *Вона ж.* Злигодні "умундированої" Кліо // Старожитності. - 1995. - Ч.3-4. - С.13-15.
5. *Вона ж.* Архівна діяльність Київського відділу Імператорського Російського воєнно-історичного товариства // Історія, історіософія, джерелознавство: Статті, розвідки, замітки, есе: Іст. зб. / НАН України; Республіканська асоціація українців / В.Ульяновський (наук. ред.), Л.Довга (наук. ред.) - К.: ІНТЕЛ, 1996. - С.231-250; *Вона ж.* Розділ 10. Військові архіви в Україні. Проект організації воєнно-історичного архіву Київського військового округу // Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б.Матяш та К.І.Климової. - К., 2002. - С.245-264; *Вона ж.* "Кожна військова акція фахово зафіксована" (до питання про організацію воєнно-історичних архівів в Україні 1918-1923 рр.) // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.): Збірник наукових праць / Редкол. В.С.Лозицький (відп. ред.) та ін. - К., Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1998. - С.46-52.
6. *Вона ж.* Перший військово-історичний часопис в Україні // Військово-історичний альманах. - 2001. - Ч.2. - С.138-158.
7. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі - ЦДАУК), ф.1196, оп.1, спр.26, арк.1.
8. Журнали засіданий Распорядительного Комитета Киевского Отдела ИРВЮ. №26. 28 октября 1910 г. // Военно-исторический вестник. - 1910. - №11-12. - С.25.
9. Деятельность Киевского Отдела Императорского Русского военно-исторического общества. - К., 1909. - С.4.
10. Постановления Совета Киевского Отдела ИРВЮ. Заседание 13 марта 1910 г. // Военно-исторический вестник. - 1910. - №5-6. - С.10.
11. ЦДАУК, ф.1196, оп.1, спр.14, арк.79; спр.15, арк.3.
12. Там само, спр.8, арк.2; спр.14, арк.2.
13. Там само, арк.30, 32.
14. Журнали засіданий Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества // Военно-исторический вестник. - 1913. - №3. - С.4, 6, 9.
15. Киевлянин. - 1914. - 3 февраля.
16. ЦДАУК, ф.261, оп.1, спр.109, арк.1-2; Постановления Совета Киевского Отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 26 февраля 1911 г. // Военно-исторический вестник. - 1911. - №3-4. - С.17.
17. Постановления Совета Киевского Отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 28 апреля 1912 г. // Военно-исторический вестник. - 1912. - №3. - С.12.
18. Журнали засіданий Совета // Военно-исторический вестник. - 1913. - №3. - С.314.
19. ЦДАУК, ф.261, оп.1, спр.109, арк.3-4.
20. Там само, ф.1196, оп.1, спр.42, арк.4.
21. Постановления Совета Киевского Отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 20 декабря 1913 г. // Военно-исторический вестник. - 1914. - №1. - С.4.
22. Постановления Совета Киевского Отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 15 мая 1913 года // Военно-исторический вестник. - 1913. - №4. - С.3-4.
23. Киевлянин. - 1914. - 12 февраля.
24. Там само. - 3 февраля.
25. Там само. - 6 мая.
26. Там само. - 1914. - 19 сентября.
27. ЦДАУК, ф.1196, оп.1, спр.43, арк.1.
28. Киевлянин. - 1914. - 25 августа.
29. Там само. - 11 мая; Киевская мысль. - 1914. - 13 мая.
30. Там само. - 9 июня.

31. Там само. - 1914. - 29 октября.
32. Эрнст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г. - К.: ГУРА, 1918. - С.11.
33. Київ. Провідник/ За ред. Ф.Ернста. - К.: ВУАН, 1930. - С.468.
34. Там само. - С.469.
35. ЦДАУК, ф.1196, оп.1, спр.21, арк.1.
36. Там само.
37. Там само, арк.2.
38. Там само, спр.22, арк.1-25.
39. Там само, спр.24, арк.1-2.
40. Там само, спр.21, арк.2-3, 11-12; спр.22, арк.25, 40; спр.24, арк.2-5.
41. Там само, спр.24, арк.6-8.
42. Там само, спр.22, арк.30.
43. Постановления Совета Киевского Отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 26 февраля 1911 г. // Военно-исторический вестник. - 1911. - №3-4. - С.16.
44. ЦДАУК, ф.1196, оп.1, спр.22, арк.27, 32, 34, 36-38, 45.
45. Там само, спр.24, арк.31.
46. Киевлянин. - 1911. - 6 февраля.
47. Киевлянин. - 1911. - 9 февраля, 11 февраля.
48. ЦДАУК, ф.1196, оп.1, спр.21, арк.9; Постановления Совета Киевского Отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 29 апреля 1911 г. // Военно-исторический вестник. - 1911. - №7-8. - С.4-6.
49. ЦДАУК, ф.1196, оп.1, спр.24, арк.9-24.
50. Юренко С. Мазаракі С.А. // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-красназнавчому русі України. Біографічний довідник. - К.: Інститут історії України НАН України, 2005. - Ч.2. - С.11.
51. ЦДАУК, ф.1196, оп.1, спр.44, арк. 13.
52. Там само, спр.24, арк.105; спр.44, арк.9; Крейтон С.Н. Краткий отчет по сооружению в Киеве памятника Св. Ольги // Военно-исторический вестник. - 1912. - №1. - С.5-6.
53. Отчет Киевского Отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Военно-исторический вестник. - 1911. - №5-6. - С.11-12.
54. ЦДАУК, ф.1196, оп.1, спр.21, арк.13.
55. Киевлянин. - 1914. - 29 января.
56. Київ. Провідник. - С.360.
57. Там само. - С.360-361; Наше минуле. - 1918. - Ч.2. - С.215.
58. Білокінь С. Щоденник Федора Ернста про боротьбу довкола української культурної спадщини у 1920-1930-х роках: Публікація текстів // Пам'ять століть. - 2005. - Травень-серпень. - №3-4. - С.134.
59. Галайба В., Кухаренко Р., Протас М. Пам'ятник св. княгині Ользі, 1911, 1996 // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Кн.1, ч.2. - К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 2004. - С.867-869.

Федорова Л.Д. Установка памятников в честь известных исторических деятелей Украины Киевским отделом Российского военно-исторического общества

В статье рассматривается одно из направлений деятельности военно-исторического общества в Киеве, которое одновременно с охраной памятников военной истории занималось увековечением памяти выдающихся исторических деятелей.

Fedorova L.D. Installation of monuments in honor of famous historical figures of Ukraine Kyiv department of the Russian Military-Historical Society

The article deals with one of the activities of military and historical societies in Kiev, which together with the protection of monuments of military history was engaged in perpetuating the memory of prominent historical figures.